

ALEVİ-BEKTAŞI ŞİİRİNDE AY VE GÜNEŞ SEMBOLİZMİ

Esra AKBALIK*

ÖZ

Bu çalışmada tasavvuf şiirinin zengin ve renkli örneklerini barındıran ‘Alevi-Bektaşî’ şiirinde Güneş ve Ay sembolizmi üzerinde durulacaktır. Gök âleminin varlıklarından ‘Güneş’ ve ona bağlı olarak ‘Ay’ özellikle şiir geleneğinde insan hayalinin üzerinde en fazla anlam ürettiği unsurlardandır. Güneş, Ay, yıldız vb. kozmik unsurlar, özellikle ulaşılamaz oluşlarının vermiş olduğu bir güçle, insanlığın dikkatini hemen her zaman ve her kültürde çekmiştir. Pek çok kültürde bu yönde bir algı ortaklığından bahsedilebilir ancak unsurların yorumlanması inanç ve düşünce dünyasından bağımsız değildir. Sahip olduğu inanç ve kültür yapısı ile Türk – İslam tarihinin ve buna bağlı olarak Türk kültür ve edebiyatının senkretik bir bölümünü oluşturan Alevi-Bektaşî olgusu çeşitli inançların ve kültürlerin alaşımı olarak araştırılmaya ve çözümlenmeye değer malzemeler sunmaktadır. Çalışma, Alevi-Bektaşî inançlarının okunacağını elverişli metinlerden olan şiirler aracılığı ile, ‘Güneş ve Ay’ sembollerini kadraja almak sureti ile özellikle sembollerin inanç temelli yorumları üzerinde duracaktır. Kozmosun temel ve dikkat çekici parçaları olan ‘Güneş ve Ay’ın Alevi-Bektaşî inanç ve düşüncesindeki sembolleştirilmesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sembol, kültür, Alevi-Bektaşî, şiir

THE MOON AND THE SUN SYMBOLISM IN THE ALAWI AND BEKTASHI POETRY

ABSTRACT

This study deals with the moon and the sun symbolism in Alawi and Bektashi poetry which contains rich and colorful examples to sufi poetry. The sun, the existence of heaven and the moon in its relevance, stand as two notions in poetic tradition that inspire and encourage human creativity by their multiple connotations. Cosmic assets such as the sun and the moon have always attracted human attention regardless to cultural differences, owing to their power for being unreachable. In this sense, many cultures have a common perspective; however, the interpretations of these assets are directly related to the world of beliefs and thoughts. Alawi-Bektashi tradition, which constitutes a syncretic division of Turkish-Islamic history and literature with its belief and culture system, presents significant material to be examined and analyzed as a mixture of different beliefs and cultures. This study focuses on the moon and the sun symbolism with a special emphasis on religious interpretations of the symbols in poems that provide good examples to Alawi-Bektashi beliefs.

Keywords: Symbol, culture, Alawi-Bektashi, poetry

*Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
esra.akbalik@istanbul.edu.tr.

Giriş

İçinde yaşadığı kozmosun bilincinde olup var olduğu andan bu yana kainatı ve bu kainatın içerisinde kendini anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan insan için bizatihi ‘kendi’ ve içinde bulunduğu ‘kozmetik çevre’ söz konusu algılama ve alımlama sürecinin temel dinamikleri olmuştur. Bütün olarak kozmosu ve onun bir parçası olarak tabiatı, maddi ve ruhani yolculuğunda insanın, “tefekür edilmesi gereken bir semboller kitabı ve bir ikon gibi” (Nasr 1985: 18) değerlendirdiği belirtilebilir.¹ Özellikle ‘en yüksek’ oluşu ile insanın ulaşamadığı yukarı bölgelerin, yani göklerin, sonsuzluğun, aşkınlığın, mutlak gerçekliğin simgesi olarak (Eliade 2003: 61) birtakım ayrıcalıklara sahip olduğu belirtilmelidir.² Kozmos içinde gök ve yeraltı arasında, ‘yeryüzünde’ konumlanan insan, reel yaşam alanının dışında kalan, fiilen ait olmadığı gökyüzü ve yeraltına dair sürekli düşünceler ve buna bağlı olarak kavramlar geliştirmiştir. Üzerinde yaşadığı arza karşı duyduğu ilgi ve alakasının yanı sıra özellikle gökyüzü ve unsurları insanın bilme, anlama ve anlamlandırma ihtiyacının ve merakının bir göstergesi olarak hep öne çıkmıştır.

Bütünyle gökyüzü ve özelde gök cisimleri; Güneş, Ay, yıldızlar, gezegenler doğa bilimlerinin yanı sıra edebiyatın da fazlası ile ilgilendiği bir saha olmuştur. Bir bakıma içinde yaşadığı çevrenin neticesi olan insanın, dil ve düşünce gelişimi bu çevre şartlarına bağlı olarak şekillenmektedir. Gerek klasik gerek modern gelenekte gerekse de halk şiir geleneğinde kozmik âlemin, düşünceyi olgunlaştırma ve bunu ifade etmede etkili ve belirleyici bir araç olduğu belirtilebilir. Evrenin temel unsurlarından olan Güneş, Ay, yıldız vb. aslında insanoğlunun dikkatini hemen her zaman ve kültüre bağlılık arz etmeksizin çekmiştir. Ancak kainata ait bu temel unsurların algılanış ve yorumlanışının toplumların sosyo-kültürel yapıları ve inanç dünyaları ile yakından alakalı olduğu göz ardı edilmemelidir. Her toplum kendi tarihi ve coğrafi seyrinin oluşturduğu miras doğrultusunda düşünsel kodlarını oluşturur. Medeniyetlerin, tabiat görüngüleri içinden sadece belli bir grubu çalışma konusu olarak seçmeleri ve başka ihtimallerin yerine, belirli bir grup kozmolojik öğeler üzerine yoğunlaşmaları (Nasr 1985: 19) bu çerçevede değerlendirilebilir. Her kültürel yapının bünyesine ‘motif’ olarak kattığı ve ona dair çeşitli anlamlar üretmek ve yüklemek sureti ile sembolleştirdiği bu kavramlar, bir başka kültürel yapıda daha farklı bir anlam haritasına sahip olabilir. Bunun da elbette sebeplerini anlamak ve açıklamak mümkündür.

¹ Zira tasavvuf düşüncesinde de mikrokozmos olarak kabul edilen insan, makrokozmos ile yakın ilişki içindedir ve özellikle tasavvufi düşünce, insan yapısını arz ve semavat ile uygunluklar kurarak açıklamaya çalışır. Örneğin Seyyid Hüseyin Nasr, vahyin kutsal bir kitap hâlinde olduğu İslam’da sözlü sembolizmin özel öneminden bahseder. Kuran’ın sık sık, tabiatın okunması ve anlaşılması gerektiğine dair ayetlerine ve tabiatın, Kur’an’ın makrokozmetik şekli olarak tanımlanışına dikkat çeker. Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 311.

² Eliade’ye göre yüce olmak, yükseklerde bulunmak (dinsel anlamda) kudretli ve kutsal olmakla eş değerdir. Gök dinsel bir değer kazanmadan önce de aşkındır. Gök doğal olarak varlığıyla, aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgeler. Gök vardır; çünkü yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır, güçlüdür. Bkz. Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabaıcalı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 62.

1. Amaç ve Kapsam

Kozmik âlemin insanlar için ulaşılamayanı olan gökyüzü ve unsurları ve bunlara dair tasavvurlar, çeşitli sembollerin oluşumuna kapı aralamıştır. İletişimin etkili bir yöntemi olarak sembolik dil özellikle ‘şîr’in anlam dünyasını derinleştirmede ve zenginleştirmede güçlü bir aktördür. Bu çalışma, Türk edebiyatının temel bloklarından olup üzerinde durduğu kültürel zemin itibarıyla hususi bir cephesini teşkil eden Alevi ve Bektaşî şîirinde ‘Güneş ve Ay’ sembolizmi üzerine odaklanacaktır. İslam öncesi inançlardan bu yana Türk kültür ve inanışında mühim rol oynamış iki unsur olarak ‘Güneş ve Ay’, İslamiyet sentezi ile birlikte yeni şekiller alarak günümüze kadar gelen çeşitli tasavvurların oluşmasını sağlamıştır. Bünyesinde hem İslam öncesini hem de İslamiyet’i bir alayım olarak barındıran Alevi-Bektaşî şîiri ise, bu unsurların inanç sürekliliği bağlamında sıklıkla kullanıldığı ve sembolleştirildiği örnekleri fazlası ile barındırmaktadır. Bu çerçevede Alevi-Bektaşîlerin yedi ulu ozan arasında zikrettiği, Şah İsmail Hatayî, Viranî, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet’in şîirleri başta olmak üzere; antolojilerde kendilerine yer verilen diğer şairlerin şîirleri incelemeye alınmıştır. Bu kapsamda İsmail Özmen’in yayınladığı beş ciltlik Alevi-Bektaşî antolojisinin yanı sıra Cahit Öztelli, Besim Atalay gibi araştırmacıların hazırladığı antolojiler araştırmaya dahil edilmek sureti ile şîir repertuarı genişletilmiştir.

Çalışmada öncelikle sembol kavramı ve doğası üzerinde durulacak, ardından şairlerin şîirlerindeki ‘Güneş ve Ay’ unsurlarının sembolik çözümlemesi yapılacaktır. İncelenecek metinlerin şifrelerin çözülmesi sureti ile simgelerin incelenmesi bir bakıma Alevi-Bektaşî kültürünü tanımının ve anlamının da yollarından biridir.

1.1. Sembol Kavramı

İnsanlığın asırlardan beri edindiği ve tecrübe ettiği bir hazine olarak ‘dil’in en etkili iletişim araçlarından olduğu tartışmasız bir gerçekliktir. İnsanlar arasındaki anlaşmayı sağlayan ve milletlerin kültürel değerlerinin başında gelen ‘dil’, onu konuşanların duygu, düşünce ve hayal dünyalarından kesitler sunar; insanlar tarafından her an konuşulmak sureti ile de işlenir ve zenginleşir. Her millet kendi kültür ve medeniyet seviyesine göre, ihtiyaçları doğrultusunda dilini oluşturur ve işler. İşlenmiş, zengin, özgün dilin önemli göstergelerinden biri sahip olduğu sembollerdir ve anlaşma aracı olan dilin kendisi de aslında bir sembolizmdir.

Türkçede “remiz, mecaz, metafor, imaj, işaret, alegori, simge, imge vb.” gibi bir dizi kelime ile çoğu zaman aynı anlama gelecek şekilde kullanılan ve bu bağlamda belki de en fazla anlam kaymasına ve muğlaklığına sahip kelimelerden biri olan sembol için herkesin üzerinde fikir birliğine varacağı bir tanım oluşturmanın zor olduğu belirtilebilir.³ Geertz’in (2010:113) belirttiği gibi, çok sayıda ‘şey’e göndermede bulunan, hatta aynı anda birden fazla ‘şey’e işaret eden

³ Nitekim sembol ile ilgili kavram kargaşasını Gilbert Durand şu sözlerle dile getirir: “Düşselliğe ilişkin terimlerin kullanımında her zaman büyük bir karışıklık hâkim olmuştur. Belki böylesi bir durumun imgelemin; “fantasia”nın, klasik ilk çağ ve Batı düşüncesinde maruz kaldığı aşırı bir değer kaybından ileri geldiğini varsayabiliriz. Ne olursa olsun “imge”, “işaret”, “alegori”, “sembol”, “amblem”, “mesel”, “mit”, “figür”, “ikon”, “ideal” vs. birçok yazar için fark gözetilmeksizin birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bkz. Durand Gilbert, *Sembolik İmgelem*, (çev. Ayşe Meral), İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.7.

bir kavram. Matematikten mantığa, anlambiliminde, semiyotikte, bilgi teorisinde terim olarak kullanılan; dinbilimde, dinî törenler, güzel sanatlar ve şiir dünyasında uzun bir tarihi olan sembol teriminin bu yaygın kullanışlarında ortak olan taraf ise sembolün başka bir şeyin yerine geçmesi, onu temsil etmesidir (Wellek ve Waren 2005: 162). Terime pek çok disiplin kendi cephesinden farklı tanımlar getirmekte; felsefe, mitoloji ve sembol sözlükleri, ansiklopediler birbiri ile kesişen yahut kesişmeyen çeşitli tanımlar üzerinde durmaktadır. Belli bir topluluğa ait kişilerin anlayabildiği bir ‘dil’ olarak simge ya da sembol aslında gündelik yaşamımızda bilip tanıdığımız ama alışlagelen, açık anlamına ek olarak özgün bağlantılar sunan bir terim, bir ad hatta bir resimdir ve bu sözcük ya da resim açık olan ve ilk bakışta anlaşılabilenden daha fazla anlam içerdği zaman simgesel hâle gelir (Jung 2007: 20). Gilbert Durand *Sembolik İmgelem* adlı çalışmasında A. Lalande ve Jung’a atıfla sembolü “doğal bir ilişki aracılığıyla mevcut olmayan veya algılanması imkânsız bir şeyi çağrıştıran somut bir işaret” yahut da “izafi olarak bilinmeyen ve daha açık veya karakteristik bir biçimde isimlendiremediğimiz bir şeyin en iyi figürü” (1998:9) olarak tanımlarken Martin Lings (2003: 9) kısaca yüksek bir gerçekliğin yansıması ya da gölgesi olarak tanımlar. “Bir hakikatin yerine geçen duygusal ve hayalî bir nesne veya mevcut olmayan bir şeyi hayal edebilmek için kullandığımız doğrudan tecrübe edilen herhangi bir şey” olarak tanımlanması da mümkündür (Uluç 2005: 22).

Başlangıç itibarıyla dinsel alanda kökleşen ve uzun zaman bu alana bağlı kalıp ardından sanatsal ve estetik incelemelerin konusu hâline gelen sembol aslında bir bilinç inşası olup algı ve bilinç kavramları ile sıkı bir ilişki içindedir (Köktürk 2014: 34, 55). Bilinç ‘doğrudan’ ve ‘dolaylı’ olarak dünyayı tasavvur etmektedir. Eşyanın duyuya canlı bir şekilde görünmemesi neticesinde oluşan dolaylı bilinç durumunda var olmayan (absent) ‘nesne’, bilince kelimenin en geniş anlamı ile imge aracılığıyla sunulur. Ancak doğrudan düşünce ile dolaylı düşünce arasındaki fark her zaman çok açık değildir (Durand 1998: 7).

Aslında sembol, her şeyden önce işaret kategorisine aittir. Ancak mevcut bir gerçekliğin sadece basit bir işareti değil, ardında zihinsel enerjisi barındıran bir anlam taşıyıcıdır. Doğası itibarıyla sembol bilincin özünde temellenmekle birlikte tek bir bireyin zihnine değil, düşünsel bir sisteme aittir. Sembollerin ve sembolik dilin oluşumu için insanlar arasında kültürel bir ortak paydanın ve kolektif bilincin varlığı gereklidir. Zira “tıpkı dil gibi sosyal anlaşmadan doğan semboller sahip oldukları anlamları tarihten ve kültürel bir mirastan elde ederler” (Gardin ve Olorenshaw 2014: 8). Herhangi bir şeyin sembol değerine ulaşması için duysal gerçekliği zorunlu olmakla birlikte sadece bundan ibaret olmaması ve arkasında düşünceyle kavranabilir bir şey, bir anlam bir sistem barındırması gerekmektedir (Köktürk 2014: 73).

Kök anlamı “birleştirmek”, “bir araya getirmek” olan sembolün yerine getirdiği temel bazı işlevlerden de bahsetmek gerekir. Eliade’ye göre (1992: XX) imgeler, simgeler, efsaneler psikenin sorumsuz yaratıları değildir. Bunlar bir gerekliliğe cevap vermekte ve bir işlevi yerine getirmektedir: varlığın en gizli tarz değişikliklerini açığa çıkartmak ve bunların incelenmesi ile insanı, ‘kısaca insanı’ tarihin koşulları ile henüz uyuşmamış olanı anlamaya olanak sağlamak. Bu görüşe göre insani varlığın parçası konumundaki semboller ve bu sembolik şifrelerin

çözümü aslında hem geleneksel hem de modern insanı daha iyi kavramanın öncülü olarak kabul görmektedir. Semboller dağınık olay ve gerçekliklere tutarlı bir bütünlük kazandırmak sureti ile onları anlaşılır kılmakta ve yine onlar ile sonsuz çeşitteki anlam ve ilişkileri bir araya getirmektedir. Toplumun anlam merkezini oluşturması itibarıyla bireyleri birleştiren ve kenetleyen önemli bir faktör olarak semboller toplumun inanç ve davranışlarına şekil vermekte, bireyleri belli bir biçimde ortak hareket etmeye yönlendirmekte, farklı halk yığınlarını iyi işleyen bir cemiyete dönüştürmektedir (Uluç, 2005: 23). Canlı ve tutarlı bir semboller sistemi insanın kendisi, içinde yaşadığı toplum ve nihayet evren ile ahenk içinde olduğunu hissetmesini sağlamakta ve kişiye kolektif eylem ilhâmı vermektedir (J. Trasidder'den akt. Uluç 2005: 22). Sembolleştirmenin kültür dünyası kurma ve kültürel yapıyı anlama adına önemli rol üstlendiği ifade edilmelidir. Esas itibarıyla insanlar aslında sembollerle çevrili bir dünyada yaşadıkları için bu simgeler tüm yaşam deneyimlerinde çok önemli rol oynamaktadır. Son tahlilde simge başka hiçbir ifadenin ortaya koyamayacağı kutsal ya da kozmolojik bir gerçekliği ortaya koyduğu için önemlidir. Eliade'nin ifadesi ile simgesel düşünce ile insan, tüm gerçeklik düzlemlerinde serbestçe gezinebilmektedir.

2. Alevi – Bektaşî Şiirinde ‘Güneş’ Sembolizmi

‘Gök’ün sonsuz ve aşkın kimliği ve buna bağlı olarak kutsallığı esas itibarıyla pek çok inanç sisteminde, hemen her yerde ve her durumda söz konusudur. Yükseklik ve üstünlüğün, aşkın, insanüstü olanın özellikleri olarak kabulü pek çok toplumda görülmektedir. Yüksek bölgenin kutsallığı dolayısıyla göğe yakın olan her şeyin, bir anlamda aşkın olana farklı yoğunluklarla bulaştığı düşüncesi söz konusudur. Bu çerçevede gökyüzü temelinde özellikle gök kubbenin dinsel ve mitolojik değerler açısından oldukça zengin olduğu belirtilmelidir.

Kozmik düzlemin göğe ait en önemli tanrısal yüzü, Güneş'tir ve Güneş yaşamla doğrudan olan ilişkisi olan tanrısal bir figür konumuna yükselmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde gök tanrı ve Güneş arasında sık sık soy ilişkisi kurulmaktadır (Eliade 2003: 140-152). Yüce varlıklar Güneş ile özdeşleştirilir ve gök tanrı sıklıkla Güneş ile kaynaşır.⁴ Güneş'e atfedilen kutsallık ve tanrısalığın kökeninde onun koruyucu olması, canlılara hayat vermesi, ışığın ve sıcaklığın kaynağı olması bilgisi yer almaktadır (Bayat 2007: 299). Güneş ve ‘hayat’ arasındaki kaçınılmaz ilişki Türk düşünce sistematğinde hükümdarların da sıklıkla Güneş'e benzetilmelerini netice vermiştir. Zira eski Türk inanışlarında hükümdarların tanrısal ‘kut’ taşıdıkları inancı, tanrı-hükümdar-Güneş arasında kurulan ilişkiye bir başka düzlemde zemin teşkil etmektedir.⁵

⁴ Bununla birlikte Eliade, özellikle tarım ve toprağa bağlı yaşamın söz konusu olmaya başladığı toplumlarda pek çok durumda gök tanrısının yerini Güneş tanrısına bıraktığını ve Güneş'in toprak üzerindeki bereketin dağıtıcısı ve yaşamın koruyucusu durumuna evrildiğini belirtir. Bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2003, s.123. Benzer şekilde Fuzuli Bayat da, Güneş mitlerinin Ay merkezli inanç sisteminden sonra özellikle yerleşik hayata geçtikten sonra ağırlık kazandığını belirtir. Güneş ana, yerin sembolüdür ve Güneş'in sembolü ise inek ve tarımdır. Bkz. Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 297, 299.

⁵ Türk-İslam edebiyatının müstesna eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de yine Güneş hükümdarın, Ay da vezirin simgesi olarak kullanılır.

Genel anlamda İslam tasavvuf düşüncesinde sıklıkla tanrının veya peygamberin,⁶ aydınlığının simgesi olarak Güneş ile özdeşliğinden söz etmek gerekir. “Her şeyi kuşatan ve her şeye nüfuz eden ışığın en belirgin tecellisi[nin] Güneş” (Schimmel 2004: 35) olması ve yine Güneş’in ışığın yegane kaynağı ve pek çok yaratılmışın kendisine ihtiyaç duyduğu bir cisim olması özellikle yaratıcının önemli bir simgesi olarak görülmesini netice vermiştir. Schimmel’e göre (2004: 36) “Allah’ın bir simgesi olarak Güneş hem Cemal hem de Celal yanlarıyla kendisini gösterir.”

Genel anlamda kadim Türk tefekküründe ve buna bağlı olarak tasavvuf düşüncesinde Güneş, sıklıkla Tanrı ile özdeşleştirilir. Nesimî⁷, Kaygusuz Abdal gibi birtakım şairlerin şiirlerinde Tanrı-Güneş ilişkisinden söz edilebilir. Söz konusu şairlerin bazı dizelerinde zerre-Güneş / katre-umman ikili karşıtlığı içinde tasavvufi düşünceleri şekillenir. Kaygusuz Abdal’ın aşağıdaki beytinde Güneş’in vahdeti yani Tanrı’yı temsil ettiği açıktır. Kendisi de Güneş’in küçük bir parçası, zerresi iken, fikrinin varlığının menşei ve kaynağını idrak etmesi zerre-Güneş ilişkisi içinde belirtilmiştir.

Zerre-y-idüm nâgâh Güneş’e irdüm

Katrem mahveyledi ummânı gördüm (Özmen 1998: 244)

Tasavvufta Ibn Arabî’den miras alınan ‘vahdet-i vücud’, varlığın birliği düşüncesi Alevi-Bektâşi düşüncesinde de pek çok şairin düşünsel yapısına tesir etmiş ve şiirlerini beslemiştir. Ancak bu düşüncenin yanında ve dışında varlığın birliği mevzu aşağıda Nesimî’ye ait örnekte görüldüğü gibi insan-tanrı özdeşliğine dayalı, tanrının insanlaştırıldığı hurufilik ile karışık hulûl (enkarnasyon) temelli bir düşüncenin varlığı dikkat çeker. ‘Öz’ kavramı zemininde anlam kazanan inanç, insan-tanrı özdeşliğinde dile getirilir. Hakk’ın ademoğlu özünden oluşu, aslında tanrı için kullanılan Güneş simgesinin, ‘adem’ üzerinden kullanılmasını netice vermiştir. Bu sebeple doğrudan tanrıyı simgelemesi gereken Güneş ‘adem’in yüzü olarak belirmiştir.

Hak Teâlâ Ademoğlu özüdür

Otuz iki Hak kelâmı sözüdür

Cümle alem bil ki Allah özüdür

Adem ol candır ki Güneş yüzüdür (Özmen 1998: 258)

İslâm düşüncesinde de yaratıcı ile birlikte Hz. Muhammed’in de Güneş’e teşbihi yaygındır. Zira peygamberin “Ashabım gökteki yıldız gibidir. Hangisine tâbi olsanız hidayete erersiniz.” ifadesindeki yıldızların rehberliği, aslında Güneş battıktan sonra yaşayacaklar içindir (Schimmel 2004: 35). Bu çerçevede Hz.

⁶ Esas itibari ile sadece İslam düşüncesinde değil diğer inanç sistemlerinde de örneğin Hristiyanlıkta, Güneş ister dişil isterse eril olsun her zaman olumlu bir anlamda, insan tamlığının yerini tutan ay ile ilişkisiyle anlamsal ve göksel bir önem barındırmaktadır. Hristiyan ikonacılığında ‘haç’ın sık sık sağında Güneş ve solunda ay ile canlandırılması göksel ve kutsal bir anlam barındırdığının göstergesidir Martin Lings, *Simge ve Kökenörnek*, (çev. Süleyman Sahra), Hece Yayınları, Ankara, 2003, s. 97.

⁷ Bu konudan daha farklı olarak özellikle Nesimî’nin gazellerinde ve tuyuglarında sevgilinin sureti, yüzü bağlamında Güneş çok sık kullanılan bir benzetmedir. Bu sebeple Güneş sembolizmine çok sık yer verilmiştir. Ancak sevgili-Güneş ilişkisi klasik şiirde çok yaygın bir ilişki ağı oluşturmuştur ve buna dair çeşitli çözümler de yapılmıştır. Bundan dolayı ve çalışmamızın sınırları dikkate alınarak bu tarz örneklere yer verilmemiştir. Bir örnek için bkz. Ümran Ay (2009). “Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansımaları Hakkında bir Değerlendirme”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. S.2, s. 117-162.

Muhammed'in sıklıkla Güneş'e teşbihi anlam kazanır. Zira Alevi-Bektaşî şiirinde Hz. Muhammed'in Güneş'e teşbihi oldukça sıktır. Yaygın bir şekilde Güneş'in Hz. Muhammed ile özdeşleştirildiği görülür. "Ay Ali'dir Gün Muhammed bilene" (Ergun t.y: 50/17 ; 52/20); "Ay Ali'dir Gün Muhammed" (Ergun t.y: 98/ 72; Öztelli 2004: 82 /5; Gölpinarlı ve Boratav 1991: 99/3) şeklindeki kayıtlar çeşitli şairlerin şiirlerinde sıklıkla kullandıkları formel dizelerden biri olarak görülür.

Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin birlikteliği Ay-Gün ikiliği içinde farklı tasavvurlarla yer alır. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin zuhuru ile ay ve gün secde etmiştir. Âşık Veli şu satırlarda bunu terennüm eder:

"Muhammed'le Ali zahir olunca
Ay gün secde etti onlar doğunca" (Özmen 1998 /4: 181).

"Ay ile Güneş de secdeye indi
Ali'yle Muhammed dâra durunca" (Özmen 1998 /2: 144).

Hz. Ali başta olmak üzere Hasan ve Hüseyin'in Güneş ve Ay birlikteliği ile anılmaları oldukça yaygındır:

"İmam Hasan on iki imamlar başı
Güneş Hüseyin dersin veren Ali'dir" (Özmen 1998 /2: 390).

Şairlerin Ali'ye olan derin muhabbetleri ve düşünce dünyalarında kendisine biçtikleri kıymet Ali'nin Güneş ve Ay yahut daha yaygın bir şekilde şems-kamer terkibi ile yan yana gelmesini netice vermiştir. Ali sevdalılarınca o, tıpkı Güneş ve Ay gibi âlemde parlayan nurdur:

"Kul Hüseyin'im Hakk'a yalvar
Sevdiğim Ali server
Nur olmuş âlemde parlar
Şems ü kamerim Ali'dir" (Öztelli 1997: 62).

Hatta daha ileri bir noktada Ay ve Gün ışığının kaynağını onun yüzünden almaktadır: "Ay, gün şule verir anın yüzünden / Seversen de böyle güzeli sevmeli" (Öztelli 2004: 380 / 310). Bir başka şair ise Ali'nin yüzünü görmekle Ay ve Güneş'i görmeyi eş değer tutar. Yüzünü gören Ay ve Güneş'i görmüştür; ayağına yüzünü süren ise yetmiş kez Kabe'ye varmış gibidir.

"Bir kişi pirimin yüzünü görse
Ay ile gün yüzün görmüş gibidir
Eğilse ayağına yüzünü sürse
Yetmiş kez Kabe'ye varmış gibidir" (Özmen 1998 /4: 392).

Hz. Ali'nin katli ve Kerbela için tutulan yas ve matem ifadeleri de benzer şekilde ancak tersine bir istikamette Güneş ve Ay ikilisi ile dile getirilir. Ali'nin yüzünden ışığını alan Ay ve Gün onun şehit edildiği vakit ışığını yitirmekte ve 'kara donunu' giymektedir.

Soldurdular taze gül gibi teni
Ayla gün de geydi kara donunu
Cümle şehitlerin kırmızı kanını
Levir levir olup aktığı gündür (Öztelli 1997: 82)

Elin kesti bir Allah'ın zâlimi
O bilmedi ne olacak halini

Ay tutuldu gün düşürdü nurunu

Gökte melek yerde insan ağladı (Öztelli 1997: 89)

Alevi-Bektaşî düşünce sisteminin temelini, vefatının ardından bir kült olarak yerleşen ‘Hacı Bektaş Veli’ Güneş simgesi ile özdeşleştirilen bir diğer unsur olarak belirir. Bilindiği gibi esasında Alevilikte, teolojinin merkezinde Hz. Ali kültü yer almaktadır. Hz. Ali ve Allah arasında kurulan yakın ilişki kendisini Uzak Doğu inançlarının da tesiri ile ⁸ Hz. Ali’nin tanrısallaştırılması olarak gösterir. Hz. Ali’nin tanrısallaştırılmasının yanı sıra özellikle tenasüh inanışının yansımaları olarak Hacı Bektaş Veli’nin özünde ‘Ali’ olduğu, Ali sırrı taşıdığı inancına dair kayıtlar örnek gösterilebilir.⁹ “Hacı Bektaş Ali’dir / Yezit’tir inanmayan”,

“Zahirinde Hacı Bektaş Veli’sin

Batınında kırklar başı Ali’sin” (Aslanoğlu 1997: 45)

“Her taraftan sana çıkar yolumuz

Ali’sin bir adın var Hacı Bektaş” (Öztelli 2004: 196)

şeklindeki kayıtlar bu düşüncenin tezahürüdür. Hz. Ali’nin ardından ikinci önemli kült olan Hacı Bektaş Veli’nin de düşünce sisteminde Güneş ile karşılık bulması bu çerçevede anlam kazanmaktadır:

Bir güneş doğdu da dünya yüzüne

Aşıkların nur göründü gözüne

Cümle canlar niyaz etti özüne

Hacı Bektaş Veli, Sultan Balım var (Özmen 1998: 261)

Gâhi bulut olup göğe ağarsın

Gâhi yağmur olup yere yağarsın

Ay mısın gün müsün gökte doğarsın

Ilğıt ilğıt esen yel Hacı Bektaş (Aslanoğlu 1997: 135)

2. Alevi – Bektaşî Şiirinde Ay Sembolizmi

Çeşitli evreleri ile büyüyen, küçülen, kaybolan ve daimi olarak bir oluşum ve değişim içinde varlık gösteren ‘Ay’ın Türk mitolojisi ve inanç sistemine damga vurmuş sembollerden birisi olduğu ifade edilebilir. Türk mitolojik sisteminin en eski katmanlarından birini oluşturan ay inancı ve ay merkezli inanç sistemi Bayat’a göre

⁸ Alevi-Bektaşî şiirindeki İslam öncesi temeller ve bu bağlamda Uzak Doğu inançlarından gelen unsurlara dair tarafımızca yapılmış bir değerlendirme için bkz. Esra Akbalık, “Şah İsmail Hatâyî, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet’in Şiirlerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.75, 2015, s.49-75. Hz. Ali’nin tanrısallaştırılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. Irene Melikoff, “Bektaşî-Aleviler’de Ali’nin Tanrılaştırılması”, *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 77-98.

⁹ Bazı şairlerin dizelerinde kendilerinin Ali olduğuna yahut Ali sırrı taşıdıklarına dair imalar da bulunur. Örneğin şu dizelerde olduğu gibi:

“Pir Sultan’ım şu dünyaya

Dolu geldim dolu benim

Bilmeyenler bilsin beni

Ben Aliyim Ali benim” Bkz. Gölpinarlı ve Boratav, *Pir Sultan Abdal*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s. 117/26.

(2007:268) astral kültün başlangıçta tanrı olarak tasarlanmasının bir kalıntısıdır. Zira ay tanrı bazı göçebe ve yarı göçebe halklarda yaşamın ilk kaynağı olma özelliği de taşımakta ve göçebe Türklerin ‘Ay’ a göğün ve yerin ebedi bekçisi olarak baktıkları kaydedilmektedir. Zamanla Güneş mitinin etkinlik kazanması ile Ay merkezli inanç sistemi arka plana itilmiştir. Ancak Güneş mitinin etkinlik kazanmasına kadar ‘ay tanrı’ evrenin tek gücü olmuştur.

Öncelikle inanç sistemine damgasını vuran ‘Ay’ ile ilgili imaj zenginliğinin önemli bir nedeninin ayın belirli aralıklarla yinelenen yaşamı temsil etmesinden kaynaklandığı belirtilmelidir. Zira Güneş her zaman aynı kaldığı için bir ‘oluşum’ içine girmez. Ancak Ay büyüyerek küçülerek sürekli yenilediği için ‘canlıdır’ ve tükenmez. Ay’ın sürekli olarak ilk biçimine geri dönmesi, sonsuz döngüsellığı, yaşamın ritimlerini mükemmel bir biçimde temsil eden bir gök cismi olmasına neden olmuştur¹⁰ (Eliade 2003: 167, 170). İnsan esasen kendi yaşamı ile Ay’ın yaşamı arasında bir ilinti keşfetmiş, Ay’ın yaşamında kendi kaderini görmüş ve kendisini bulmuştur. Zira sonlu bir varlık olan insanın yeniden doğuş ve / varoluş umudu ve arzusu ‘yeni ay’ aracılığıyla sembolleşmiş ve bu anlamda ayın çeşitli evreleri yeniden diriliş inancı için önemli bir örnek olmuştur. Diğer Ay evrelerine bakılacak olursa “bir mitolojik simge olan dolunay, Türk halk inançlarında yaşanma (ve dolayısıyla ölüm)”, yeni doğan ay yenilenme, gençleşme (dolayısıyla dirilme), hilal olgunlaşma gibi anlamlar kazanmış; her ayın başlangıcı yeni doğuma, dirilişe işaret olmuştur.” (Bayat 2007: 268).

Işık simgeçiliğinin kaynağı olan Ay aslında ışığını Güneş’ten alan bir gök cisimidir ve Schimmel’in (2004: 35) ifadesi ile “her şeyi kuşatan ve her şeye nüfuz eden ışığın en belirgin tecellisi Güneş’tir.” Bu çerçevede aslında ‘Ay’ gücü olmayan, edilgen bir kap olarak Güneş’in ışıltısını ancak yansıtılabilmektedir. Ancak Güneş ışığının kaynağı olmakla birlikte, ışığıyla zamana gösteren Ay’dır (Schimmel’in 2004: 36). Alevi-Bektaşî şiirinde ‘Ay’ın hem döngüsel ritmik yapısı¹¹ hem de ışık kaynağı olması sebebi ile konu edildiği görülür. Bunun dışında Ay’ın -esasında bütün edebî gelenekte-güzellik simgesi oluşundan da bahsetmek gerekir.

Alevi-Bektaşî şiir geleneğinde peygamberden daha güçlü bir imge olarak öne çıkan Hz. Ali’nin¹² sıklıkla Ay sembolizmi çerçevesinde ele alındığı belirtilmelidir. Ali-Ay teşbihi üzerine kurulu onlarca dizeden söz etmek mümkündür. Yukarıda Güneş sembolizmi çerçevesinde de, örneklerinde yer verildiği gibi özellikle ‘Ay Ali’dir Gün Muhammed’ dizesinin formel bir yapı arz ettiği ifade edilmelidir. Ali ve Ay arasında kurulan bu sembolik ilişkide Ay’ın sürekli bir şekilde yinelenerek ve yenilenerek var oluşu etkili ve belirleyici olmuştur. Burada dikkatlerden kaçmaması

¹⁰ Mircea Eliade ‘Ay’ın sürekli oluşum yasası ile yönlendirilen tüm kozmik düzlemleri-sular, yağmur, bitkiler, bereket-denetlediğini belirtir. Bu özellikleri ile özellikle ‘Ay’ın kozmik bereket merkezi olduğu belirtilebilir. Bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabaıcı Yayınları, İstanbul, 2003, s.170-5.

¹¹ Ay’ın yeni ay, hilâl, bedir ve dolunay şeklindeki döngüsel yapısından ve bunlara yüklenen birtakım anlam dizgelerinden söz etmek gerekir. Zira bugün dahi Müslümanlar için özellikle ‘hilal’in simgesel anlamı önemlidir; hilal kutsal aylardan olan ramazanın başlangıcını ve bitişini haber verir, Müslümanlar onu gördüklerinde dualar okurlar vs. Bunun yanı sıra tasavvufî gelenekte Allah, hilal ve lale sözcükleri arasında her biri a-l-l-h harflerinden oluştuğu için bağlantı görmüşlerdir. Daha çeşitli örnekler için bkz. Annemarie Schimmel, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, Kabaıcı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34-37.

¹² Alevi-Bektaşî şiir geleneğinde Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’den daha güçlü bir imge olarak öne çıkmasından kasıt yer verilme sıklığı ve buna bağlı olarak anlamsal zenginliği dolayısıyladır.

gereken bir durum Ay'ın bu döngüselliği ile tenasüh inancı arasında kurulan ilişkidir. Bilindiği gibi Batı dillerinde reenkarnasyon, Türkçede 'ruh göçü' olarak isimlendirilen tenasüh inancı en genel ve basit tanımı ile öldükten sonra insan ruhunun bir başka kalıba intikal suretiyle varlığını sürdürmesi şeklinde ifade edilmektedir (Ocak 2010a: 81). Alevi-Bektaşî düşünce sisteminin temelinde yer alan bu inanç yapısı diğer birtakım İslam öncesi inançlarla birlikte oldukça belirleyicidir.¹³ “Ay’ın hilal şeklinden başlayarak zamanla dolunay hâlinde en olgun biçimine girip giderek kaybolması gibi, ruh da hilal gibi bir bedende doğmakta, olgun yaşa gelmekte ve zamanı dolunca bedeninin ölümüyle ondan çıkıp yepyeni bir başka bedende ortaya çıkmaktadır. Zâhirde hangi biçimde görünürse görünsün Ay aynı Ay olduğu gibi hangi bedene girerse girsün, ruh da yanı ruhtur.” (Ocak 2007: 192). Aşağıdaki dörtlüklerde Hz. Ali'nin varlığı ve Ay'ın ritmik evreleri arasında ilişki kurmak sureti ile Hz. Ali'nin de tıpkı Ay gibi çeşitli bedenlerde-yani suretlerde ve Ay'ın şekil değiştirmesi gibi çeşitli kalıplarda-bulunabileceği dile getirilmiştir.

Güzel Ali'm çıksa çıksa salınsa
Bedir aylar gibi doğsa dolunsa
Dört şey vardır bir kardaşda bulunsa
Bir hayr bir şer bir ibâdet bir niyâz (Ergun t.y: 81 / 55)

Nerede arasam hazır bulunur
Okur dört kitabı iyi bilinir
Bayram ayı gibi doğar dolunur
Seher yelleriyle esen Ali'dir (Gölpınarlı ve Boratav 1991:

131/44)

Bedir aylar gibi doğa doluna
Şahı Merdan gibi çıka salına
Zahirde batında bana buluna
Yol uğrusu hain zırı nedeyim (Özmen 1998 / 3: 108)

Tenasüh inancı çerçevesinde, daha evvel de temas edildiği üzere Hz. Ali'nin başta Hacı Bektaş olmak üzere çeşitli bedenlerde dolanması söz konusu idi. Yukarıdaki ilk dörtlükte de görüldüğü üzere, Ali'nin tıpkı Ay gibi, yeni kalıplara yani bedenlere girmek sureti ile varlık göstermesine dair arzuyu içeren bir inanış söz konusudur. İkinci dörtlükte de Ali'nin her yerde hazır bulunmak sureti ile varlık göstermesi yine Ay teşbihi üzerinden verilmiştir. Ali Ay gibi her dem yeniden doğmakta ve dolmaktadır. Şiirlerde Hz. Ali ile ilgili sıklıkla ifade edilen “Ay Ali'dir Gün Muhammed”, “Ay Ali'dir gün Muhammed bilene”, “Şems ü kamerim Ali'dir”, “Ali bedir fahridir”, “Aya güne nazar eyle / Ay Ali gün nur içinde” şeklindeki dizeleri esas itibarıyla söz konusu inanışın tezahürleri olarak değerlendirmek mümkündür.

O ruh girdi bana Haydar dost dedi
Yaradandan nasibini istedi

¹³ Bu konu ile ilgili yapılmış başarılı bir çözümleme için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançların İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Sabahın.....¹⁴

Ay olup oturdum bir can içinde (Öztelli 2004 : 69 / 25)

Şah Hatayî'm gün çağırır biçare

Bağlamış sıdkını celle celale

Divan-ı dergahta şefaât kıla

Ay gelip koynuna girene yalvar (Özmen 1998 / 2:160)

Yukarıda Pir Sultan Abdal'a ait olan ilk dörtlükte şair, içine giren ruhun kendisine Haydar dediğini belirterek özünde 'Ali' ile bir olduğunu yine Ay sembolü üzerinden işler. Şair tıpkı 'Ay' gibi onun içinde doğmuştur. Esas itibarıyla 'Ay' sembolü etrafında buna benzer bir düşünce *Abdal Musa Velayet-nâmesi*'nde de geçmektedir. Menkabenin hemen giriş kısmında şu kayıtlara yer verilir: "Sultan Hacı Bektaş El-Horasani (Kaddesa'llahu Sirrahü'l-aziz) bir gün hayatında oturur iken mübarek nefesünden nutka gelüb eyitdi: 'Yâ erenler, Genceli'de genç ay gibi doğam, adum Abdal Musa çağırduram.' didi. 'Beni isteyen anda gelsün bulsun' didiydi. Hünkar Hacı Bektaş vefat idicek Abdal Musa zuhura geldi." (Güzel 1999: 140). Hacı Bektaş'ın ruhunun o ölümden sonra Abdal Musa olarak tekrar dünyaya gelmesi gibi Pir Sultan Abdal da Ali'nin ruhunun kendisine girdiğini belirtmektedir. Hatayî'ye ait ikinci dörtlükte ise yine ay sembolü etrafında Hacı Bektaş Veli ve Kadıncık Ana arasında geçen bir menkıbeye atıf vardır. Hacı Bektaş Veli Sulucakarahöyük'e ulaştığında kendisini misafir eden Kadıncık Ana, o daha gelmeden bir rüyaıyla uyanır. Rüyasında on dört gecelik bir dolunayın koynuna girdiğini görür. Ay yakasından, kolu yeninden çıkmaya çalışır, o tutar. İdris Hoca ise rüyayı şu şekilde yorumlar : "Güneş enbiyalara, Ay evliyalara işaret eder. Anladığım, bildiğim budur ki bir çocuğun dünyaya gelecek, Evliyaullah'tan olacak. Yalnız Allah ehli olan birisinin gelip sana safa-nazar himmet etmesi gerekecek ve onun himmeti ve bereketiyle senin dünya ve ahretin ma'mur olacak." (Duran 2014: 213). O vakte kadar Kadıncık Ana'nın çocuğu olmamıştır. Menkıbede rüyanın akabinde Hacı Bektaş ile karşılaşması ve onu evinde misafir etmesi anlatılır. Koynunda doğan ayın Hacı Bektaş olduğuna işaret edilir. Dörtlükte de Hatayî buna atıfta bulunmaktadır.

Sonuç

Sembolizm evrensel bir olgudur ve bu bağlamda simgecilik ve simgesel dilin evrensel olduğu belirtilebilir. Aslında bütün evren potansiyel bir simgedir ve insan simgeleştirici yetisiyle nesnelere dönüşür. İnsanlar reel yaşamlarını ve kültürlerini sembol kullanarak inşa ve ifşa ederler ancak hangi nesnelere hangi çerçeve ve zeminde sembolleştirildiği kültürden kültüre farklılık arz edebilir. Bu bağlamda insanların nasıl ve ne şekilde düşündüğünün bir göstergesi olarak sembollerin inanç ve kültür dünyasından bağımsız olmadığı bir kez daha vurgulanmalıdır. Çalışmaya konu edinilen iki kozmik unsur -Güneş ve Ay- Alevi-Bektaşî inanç dünyasının temelleri doğrultusunda yorumlandığı görülmüştür. Şiirlerde yaygın bir şekilde "Ay Ali'dir Gün Muhammed" mısraının da ifade ettiği

¹⁴ Dörtlükteki bu dize okunamamış olup Cahit Öztelli'nin kitabında bu şekilde verilmiştir.

gibi Hz. Muhammed ve Güneş arasında; Hz. Ali ile Ay arasında ilişki kurulur. Hz. Muhammed neredeyse tamamen Güneş sembolizmi etrafında ele alınırken, Hz. Ali Güneş-Ay / şams-kamer /mihr-mah terkipleri eşliğinde ‘Güneş ve Ay’ ile sembollerinin birlikteliği ile ele alınmıştır. Güneş sembolizmi özellikle peygamberin işareti olmasının yanı sıra, yaratıcının, vahdetin, zaman zaman Hacı Bektaş’ın, Hz. Muhammed ve Ali’nin yüzlerinin ve varlıklarının, Hz. Hasan ve Hüseyin’in; güneş ışığı sözün / beyanın vb. tasvirlerinde yer almıştır.

Her iki kozmik unsur kült mahiyetindeki yapıları dolayısıyla, İslamiyet öncesi inançların tesirlerini barındırmalarına rağmen, Güneş’ten ziyade özellikle ‘Ay’ın bu çerçevede ele alınmış olması dikkat çeken temel bir durum olarak görülmüştür. Alevi-Bektaşî inanç sistemini besleyen bir kaynak olarak tenasüh inancı özellikle Ay kavramı ve sembolizmi çerçevesinde yorumlanmıştır. Bunda da ‘Ay’ın şekilden şekle giren ritmik döngüsel yapısı belirleyici olmuştur. Doğma ve batma eylemleri dışında ‘Ay’ gibi evrelere sahip olmayan ‘Güneş’ bu inanışa konu olmazken, teklifi, ışığın kaynağı oluşu sebebi ile sıklıkla Hz. Muhammed ile ilişkilendirilmiştir. Netice itibarıyla ‘Güneş’ sembolizmi etrafında Hz. Muhammed çeşitli şekil ve kalıplardan uzak tutulurken, Alevi-Bektaşî inanç sisteminin merkezine kült olarak yerleşen Hz. Ali tıpkı ‘Ay’ ve evrelere gibi çeşitli kalıp / bedenlerde doğmakta ve dolaşmaktadır.

KAYNAKÇA

- ARSLANOĞLU, İbrahim, *Kul Himmet*, Ekin Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, *Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*, Der Yayınları, İstanbul, 1992.
- ATALAY, Besim, *Bektaşîlik ve Edebiyatı*, Ant Yayınları, İstanbul, 1991.
- AY, Ümran, “Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansıması Hakkında Bir Değerlendirme”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2009, s.117-162.
- BAYAT, Fuzulî, *Türk Mitolojik Sistemi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.
- BAYRI, M. Hâlid (Haz.), *Aşık Viranî Divanı*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul, t.y.
- CASSİRE, Ernst, *Sembol Kavramının Doğası*, Hece Yayınları, İstanbul, 2011.
- ÇEBİ, M. S., “Sembolik/Retoriksel Bir Eylem Olarak Dil’in Anlam İnşasındaki Aracılık İşlevi” *Selçuk İletişim*, 5(2), 2008, s.183-198
- DURAN, Hamiye (Haz.), *Velayet-nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- DURAND, Gilbert, *Sembolik İmgelem*, (Çev. Ayşe Meral), İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- ELIADE, Mircea, *İmgeler Simgeler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1992.
- ELIADE, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2003.
- ELIADE, Mircea, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri*, Ed.: M. Aydın, Din Bilimleri Yay. Konya, 2003.
- ERGÜN, Sadettin Nüzhet (t.y.), *Hatayî Divanı*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul.

- GARDİN, Nanon ve R. Olerenshaw, *Semboller Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- GEERTZ, Clifford, *Kültürlerin Yorumlanması*, Dost Yayınları, Ankara, 2010.
- GÖLPINARLI, A. ve P.N. Boratav , *Pir Sultan Abdal*, Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- GUENON Rene, *Yatay ve Dikey Boyutların Sembolizmi*, (Çev. Fevzi Topaçoğlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Abdal Musa Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- JUNG, Carl Gustav, *İnsan ve Sembolleri*, (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2007.
- KILIÇ, Mahmut Erol, *Sûfi ve Şiir*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.
- KÖKTÜRK, Milay, *Kültür ve Sembol*, Aktif Düşünce Yayınları, İstanbul, 2014.
- LINGS, Martin, *Simge ve Kökenörnek*, (Çev. Süleyman Sahra), Hece Yayınları, Ankara, 2003.
- LIVINGSTON, Ray, *Geleneksel Edebiyat Teorisi*, (Çev. Necat Özdemiroğlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- MELİKOFF, Irene , “Bektaşî-Alevîler’de Ali’nin Tanrılaştırılması”, *Tarihten Teolojiye: İslam inançlarında Hz. Ali*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 77-98.
- NASR, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- ÖZMEN, İsmail, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi I-V*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- ÖZTELLİ, Cahit, *Bektaşî Gülleri*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÖZTELLİ, Cahit, *Pir Sultan Abdal*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖZTÜRK, Orhan, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2009.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, Kabbacı Yayınları, İstanbul, 2004.
- ULUÇ, Tahir, *İbn Arabî’de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.
- WELLEK, Rene ve A. WARREN, *Edebiyat Teorisi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 2005.